

УДК 342.8

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.31>

СТАНДАРТИ ВИРІШЕННЯ ВИБОРЧИХ СПОРІВ У ПРАКТИЦІ НАЦІОНАЛЬНИХ СУДІВ ТА ЄСПЛ

Шевчук В.А.*аспірант кафедри процесуального права
Чернівецького національного університету
імені Ю. Федьковича*

ORCID: 0000-0001-8935-4259

e-mail. shevchuk.vitalii@chnu.edu.ua

Шевчук В.А Стандарти вирішення виборчих спорів у практиці національних судів та ЄСПЛ.

Вказується, демократичне суспільство фундаментально спирається на виборчий процес, який відображає волевиявлення громадян та забезпечує легітимність владних інституцій. Демократичні принципи становлять основу сучасної правової держави, причому їх дотримання залежить не тільки від належної організації виборів, але й від ефективних механізмів розв'язання виборчих спорів. У світлі цього, актуальним і значущим завданням сьогодення є дослідження систем захисту виборчих прав як на внутрішньодержавному, так і на міжнародному рівнях. Зауважено, ключовою серед міжнародних інституцій, яка відіграє вирішальну роль у контролі за дотриманням демократичних стандартів та захисті права на вільні вибори, беззаперечно є Європейський суд з прав людини.

У межах цієї статті було проаналізовано практику вирішення виборчих спорів як національними судами так і Європейським судом з прав людини. Основну увагу було зосереджено на судовому контролі, як механізмі, що призначений для захисту демократичних прав та свобод громадян. У межах здійсненого дослідження було проаналізовано стандарти, що впливають на вирішення виборчих спорів та подальше відновлення порушеного права. Додатково відзначимо, що у статті було розглянуто судові рішення як національні так і Європейського суду з прав людини, зокрема «Намат Алієв проти Азербайджану», «Скордіно проти Італії» «Ібрагім та інші проти Об'єднаного Королівства», тощо. Відзначимо, що ці справи демонструють позицію ЄСПЛ щодо вирішення спору по суті та стандарт, яким слід керуватись для його розв'язання. Крім того, дослідження також враховує актуальні позиції Верховного Суду. В ході написання статті, нами було викреслено недоліки національного правозастосування та подальші його точки розвитку. Крім того, з метою приведення національних стандартів вирішення виборчих спорів до Європейських, нами було наголошено на необхідності гармонізації виборчого законодавства, зокрема у частині вирішення виборчих спорів, у відповідності до позиції Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: виборчі спори, стандарти для вирішення виборчих спорів, практика національних судів, позиції ЄСПЛ.

Shevchuk V.A. Standards for resolving electoral disputes in the practice of national courts and the ECtHR.

It is indicated that a democratic society is fundamentally based on the electoral process, which reflects the will of citizens and ensures the legitimacy of government institutions. Democratic principles form the basis of a modern constitutional state, and their observance depends not only on the proper organization of elections, but also on effective mechanisms for resolving electoral disputes. In light of this, an urgent and significant task today is to study the systems for protecting electoral rights both at the domestic and international levels. It is noted that the key international institution that plays a decisive role in monitoring compliance with democratic standards and protecting the right to free elections is undoubtedly the European Court of Human Rights.

This article analyzes the practice of resolving electoral disputes by both national courts and the European Court of Human Rights. The main attention was focused on judicial review as a mechanism designed to protect democratic rights and freedoms of citizens. The research analyzed the standards that affect the resolution of electoral disputes and the subsequent restoration of the violated right. Additionally, we note that the article considered both national and European Court of Human Rights court decisions, in particular, "Namat Aliyev v. Azerbaijan," "Scordino v. Italy," "Ibrahim and Others v. the United Kingdom," etc. We note that these cases demonstrate the position of the ECHR on the resolution of the dispute on the merits and the standard that should be followed to resolve it. In addition, the study also takes into account the current positions of the Supreme Court. In the course of writing

the article, we highlighted the shortcomings of national law enforcement and its further development points. In addition, in order to bring national standards for resolving electoral disputes into line with European standards, we emphasized the need to harmonize electoral legislation, in particular in terms of resolving electoral disputes, in accordance with the position of the European Court of Human Rights.

Key words: electoral disputes, standards for resolving electoral disputes, practice of national courts, positions of the ECHR.

Постановка проблеми. Вибори є основою будь-якого демократичного суспільства, адже вони репрезентують голос народу та легітимність тих, хто перебуває при владі, а забезпечення демократичних інститутів є наріжним каменем будь-якої сучасної правової держави. Визначальну роль у дотриманні зазначених цінностей відіграє не лише виборчий процес в цілому, але і способи вирішення спорів, пов'язаних з ним. Саме тому вважаємо, що дослідження механізму ефективного захисту виборчих прав як на національному так і на міжнародному рівнях, є своєчасним і вельми важливим в умовах сьогодення.

Варто зауважити, що ключовою серед міжнародних інституцій, яка відіграє вирішальну роль у контролі за дотриманням демократичних стандартів та захисті права на вільні вибори, беззаперечно є Європейський суд з прав людини, а тому вивчення практики ЄСПЛ з цієї проблематики має особливе значення при дослідженні механізму вирішення виборчих спорів, адже допомагає виявити недоліки у національних підходах до захисту виборчих прав та сприяє їх вдосконаленню. Усе вище нами зазначене і зумовлює актуальність теми нашого дослідження.

Стан опрацювання. Обрана тематика викликає неабиякий інтерес серед науковців, зокрема: Колесниченко В.М., Мазур М.В, Мельниченко Н.А. Лучкін А.К, Янковець І.В. Барабаша Ю.Г. Це зумовлюється дискусіями, що відбуваються на конференціях, круглих столах тощо. Зокрема увага до теми цього дослідження зумовлена і проблемами, що виникають у правозастосовній національній практиці, що і зумовлює її подальший розвиток.

Метою статті є аналіз практики Європейського суду і національних судів щодо вирішення виборчих спорів та виокреслення принципів, які важливі у правозастосуванні.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи дослідження окресленої нами тематики, насамперед, слід взяти до уваги положення ст. 9 Конституції України, де вказано, що: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, а укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України» [1]. Також, відповідно до ст. 17 закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права [2]. Таким чином, можна зробити висновок, що при вирішенні виборчих спорів національні суди керуються як нормами чинного законодавства України, так і практикою Європейського суду з прав людини, як належним джерелом права.

Аналізуючи практику ЄСПЛ при вирішенні виборчих спорів варто оперувати положеннями ст. 3 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка передбачає право на вільні вибори, де зазначено, що: «сторони зобов'язуються проводити вільні вибори з розумною періодичністю шляхом таємного голосування в умовах, які забезпечують вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу» [3]. Іншими словами, вищевказане положення закріплює реалізацію політичних поглядів шляхом таємного голосування при вільному виборі народу. Однак, щоб така норма стала дієвою, повинен бути механізм її реалізації, а також захисту. Саме про це Європейський суд з прав людини наголосив у справі «Намат Алієв проти Азербайджану» [4]. Доволі влучно з цього приводу висловились і Венеціанська комісія (Report on the Cancellation of Election Results), у висновках якої зазначено, що гарантія захисту порушеного права повинна бути забезпечена можливістю звернення до компетентного суду, а ефективність судових процедур залежить від ліміту часу на розгляд спору, а також обов'язковості його дослідження по суті [5].

В той же час, розглядаючи національне законодавство, хотілося б відмітити ч. 1 ст. 2 КАС України, де визначено, що завданням адміністративного судочинства є перш за все справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення спорів з метою саме ефективного захисту порушених прав. На нашу думку, зазначений припис спрямований на те, щоб суб'єкт правовідносин міг з дотриманням принципів адміністративного судочинства і конкретних обставин скористатися правом на судовий захист. Однак, така норма, в першу чергу, є ілюзорною та не має практичного застосування у національному законодавстві. Це підтверджується низкою судових спорів, на території України. Проте, перш ніж заглибитись у практику розгляду виборчих спорів, необхідно згадати про так-звану надмірну формалізованість норми права, яка дезорієнтує громадян щодо належного органу при захисті порушеного права. Так, перш за все відзначимо, що згідно п. 2 ч. 1 ст. 20, і ч. 2 ст. 274

КАС України, справи, щодо уточнення списку виборців належать до юрисдикції місцевих загальних судів. Натомість, спори щодо уточнення списку виборців, пов'язані з веденням Реєстру виборців, підсудні окружним адміністративним судам. Це ж положення відображене і у Постанові Пленуму ВАСУ № 9 від 12.09.2014, де суд відзначив, що важливо усвідомлювати різницю між позовними вимогами про включення в Державний реєстр виборців і вимогою про включення до списків виборців [6]. Зокрема, беручи до уваги роз'яснення, викладені у цій Постанові, як приклад, можна навести Ухвалу Орджонікідзевського районного суду м. Харків від 25 березня 2019 року по справі 644/2174/19, за якою спір щодо тимчасової зміни місця голосування, було передано на розгляд до окружного адміністративного суду [7]. Вважаємо, що внаслідок відсутності розуміння підсудності спорів щодо списків виборців, порушується один із основоположних принципів вирішення виборчих спорів, що полягає у своєчасності розгляду.

Важливо відмітити, що принципу своєчасності, який відображений у процесуальному законодавстві України кореспондується принцип розгляду справи в межах розумного строку. Останній у практиці Європейського суду з прав людини не має чіткого визначення, зокрема, не конкретизовано, який строк можна вважати розумним, а який ні. Натомість суд наголошує на унікальності кожної справи та урахування всіх обставин, які необхідно дослідити для належного її вирішення. Це ж було підкреслено у справі Скордіно проти Італії. [8] Саме тому, вважаємо, що прийняття ухвали про передачу справи для розгляду іншим судом не буде сприяти швидкому та своєчасному вирішенню спору та не відповідає принципу розумного строку, що згадується у практиці ЄСПЛ. Відтак, п. 2 ч. 1 ст. 20, і ч. 2 ст. 274 КАС України потребують покращення спершу на теоретичному, а потім і на практичному рівнях.

При вирішенні виборчих спорів так само потрібно враховувати і низку інших стандартів (принципів), які відіграють ключове значення для реалізації цього права, насамперед, право на справедливий суд. Перш за все, при аналізі права на справедливий суд крізь призму реалізації виборчого права, необхідно звернутись до ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, в якій вказано: «Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом». Така ж позиція підкреслена у § 49 справи ЄСПЛ Грегачевич проти Хорватії [9] та викладена у § 250 справи ЄСПЛ Ібрагім та інші проти Сполученого Королівства [10].

Водночас, Одеський апеляційний суд, у своїй Постанові по справі № 513/970/19 підтвердив вину особи у вчиненні адміністративного правопорушення, а саме проведення передвиборчої агітації, шляхом наклеювання агітаційних листівок, наголосивши на не спростуванні обставин, що були встановлені у суді першої інстанції та залишив без змін попереднє судове рішення [11]. При цьому, за нашим переконанням, суд не здійснив комплексного аналізу та не надав належної уваги поясненням сторони, яка спростовувала обставини справи, а відтак, за таких умов, було порушено право останньої на справедливий судовий розгляд.

Наступним стандартом, який вартий окремої уваги, є саме принцип ефективності. Так, у справах «Доран проти Ірландії» [12], Петков проти Болгарії [13] та Сілвер та інші проти Сполученого Королівства» [14] відзначається, що стандарт «ефективності» захисту порушеного права повинен складатися з двох складових. Перше – це розгляд скарги щодо порушеного права, а друге – відновлення порушеного права. Натомість, практика національних судів з цього приводу є неоднозначною. Зокрема, у справах № 855/158/19, 855/157/19, 855/196/19, судами було дотримано принцип ефективності захисту порушеного права, водночас в інших – лише частково. До прикладу, у справі № 855/150/19 суд вже вимагав переглянути документи про реєстрацію, обґрунтовуючи це тим, що він не може підміняти орган державної влади та переймати на себе його повноваження, чим порушив принцип ефективності в частині відновлення порушеного права [15].

Наступним, не менш важливим при вирішенні виборчих спорів, є принцип публічності. Відтак, останній передбачає дотримання відкритості розгляду справи, а також усність процесу за участю усіх зацікавлених сторін. Зокрема, така позиція була висловлена ЄСПЛ у справі Кьоніг проти Німеччини [16]. Схожу позицію щодо публічності при вирішенні спорів національними судами висловив Ю. Барабаш, який зазначив наступне: «Усі процеси, що пов'язані з судовими розглядами, повинні проводитись в усній формі та бути відкриті для публіки. Публічність слухань забезпечує прозорість судочинства і тим самим є важливою гарантією інтересів окремих осіб та суспільства в цілому» [17].

Наступний акцент при дослідженні обраної тематики варто зробити на свободі вираження думки, яка за нашим переконанням, є і легальним механізмом стримування, і одночасно одним із стандартів вирішення виборчих спорів. Аналізуючи ст. 10 Євроконвенції, крізь призму справи Хагенбек проти Нідерландів, де заявники скаржились на те, що їх було засуджено за зберігання з метою розповсюдження листівок із закликами до расової дискримінації та перешкоджання участі

у місцевих виборах, Європейський суд відзначив, що такого роду діяння не підпадають під дію ст. 10 Конвенції, адже вони спрямовані не на захист, а на руйнування тих цінностей, на захист яких спрямована практика ЄСПЛ. [18] Натомість, аналізуючи свободу вираження поглядів, як механізм для вирішення виборчих спорів, варто звернутись до справи Партії угорських дволіпих собак проти Угорщини. Спір полягав у порушенні права на свободу вираження поглядів у зв'язку з мобільним додатком, за допомогою якого особи могли анонімно фотографувати та коментувати недійсні виборчі бюлетені. При вирішенні цього спору, Європейським судом було наголошено на наступні обставини: «додаток мав комунікаційну цінність, оскільки становив суспільний інтерес; неможливість ідентифікувати виборців через анонімне завантаження фото; опублікування в додатку не вплинуло на чесність/справедливість проведення голосування». З огляду на це, суд дійшов висновку, що: «закон, який було застосовано задля обмеження свободи вираження поглядів, не був сформульований з належною точністю для того, щоб виключити самовільність та дозволити партії-заявникові відповідним чином регулювати свою поведінку», а тому і вказав, що у цій справі було порушено п. 2 ст. 10 Конвенції [19].

Цікавою в цьому контексті є і практика національних судів. Так, аналізуючи спір, що виник з приводу обмеження офіційних повідомлень в період виборів, по справі № 855/64/19 Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у Постанові від 10 березня 2019 року наголосив на наступному «відсуття нормативна заборона на розміщення повідомлень, а також відео-аудіо записів, тощо» [20]. Продовжуючи цю ж думку, Верховний Суд у Постанові по справі № 855/63/19 зазначив, що для того, щоб визнати будь-які матеріали передвиборною агітацією слід враховувати мету їх розміщення [21]. Дотичною до вище зазначеної позиції є Постанова Верховного Суду по справі № 855/52/19 від 25 лютого 2019 року, де останній наголосив, що не було допущено порушень у розумінні ст. 58 Закону України «Про вибори Президента України», адже сам відеоролик не можливо було віднести до передвиборної агітації зважаючи на відсутність мети та зміст самого заклику. Щоб останній можна було визнати порушенням ст. 58 ЗУ «Про вибори Президента України», сам заклик повинен містити вказівку голосувати за особу, що є кандидатом [22].

Зважаючи на вищеописані справи, варто вказати, що національні суди вірно тлумачать спори крізь призму свободи вираження поглядів, використовуючи останню не як механізм стримування, чи засіб цензури, а як засіб для вирішення спорів між політичними партіями та державою.

Беручи до уваги усю практику Європейського суду з прав людини можна також виокремити, як стандарт для вирішення виборчих спорів, рівність у виборчому процесі, його прозорість та недвозначність. При аналізі рівності у виборчому процесі доволі цікавою є справа Ашмалдіс, Котмерідіс і Захаркіс проти Греції, де Європейський суд з прав людини відзначив, що раптова і непередбачена зміна правил підрахунку голосів може порушити статтю 3 Протоколу № 1. Детальніше описуючи згадану справу, відзначимо, що Судом було констатовано: «зміна судової практики вже після виборів змінила зміст і вагу, які надавалися порожнім (незаповненим) виборчим бюлетеням, що в свою чергу могло змінити волю виборців, виражену ними, коли вони кидали такі бюлетені в урни для голосування. Це також створило нерівність у способі, в який обиралися члени парламенту [23]. Оцінюючи вирішення виборчих спорів національними судами, варто відмітити, що принцип рівного виборчого права тлумачиться як рівність можливостей при реалізації активного чи пасивного виборчого права. Так, у відповідності до ч. 6 ст. 51 ВК України, кандидатам, які займають державні посади у період виборчого процесу забороняється у своїх зверненнях чи офіційних повідомленнях давати будь-які коментарі з приводу передвиборної агітації. Таке положення перш за все прописане законодавцем, щоб не ставити у нерівні умови інших кандидатів, які лише претендують на зайняття посади. А такі заклики від уже діючих представників влади поставити інших кандидатів у нерівні умови, що суперечить принципу рівного виборчого права [15]. У практиці це положення ще не знаходило прямого застосування.

Прозорість та недвозначність у виборчому процесі цікаво розкривається у справі Юмак і Садак проти Туреччини. Так, Європейським судом було зроблено висновок, з приводу так званого «порогу» у виборчому процесі, в якому було викладено наступне: «встановлення яких-небудь додаткових критеріїв для можливої участі у виборчому процесі зменшують прозорість виборчої системи, а, отже, порушує ст. 3 до Протоколу» [24]. З приводу вище вказаного висловився і Верховний Суд України. У своїй Постанові по справі № 855/11/19, щодо оскарження дозволу мати офіційних спостерігачів від ГО «Батьківщина Молода», він відзначив наступне: «участь громадських організацій у виборчому процесі шляхом спостереження за тим, як він проходить, має на меті сприяти відкритості і публічності виборчого процесу та забезпечити (гарантувати) прозорість виборчих процедур» [25]. Іншими словами, судом було підтверджено право ГО мати своїх представників на виборах, а заборона ЦВК була такою, що не відповідала нормам чинного законодавства. Це рішен-

ня Верховного суду відповідало європейським стандартам вирішення виборчих спорів і у повній мірі відновлювало порушене право заявника.

Висновок. Отже, підводячи підсумки проведеного нами дослідження можна відзначити, що вирішення виборчих спорів дійсно відіграє ключову роль у дотриманні демократичних цінностей держави та прав громадян, зокрема. Вагому роль у покращенні цього механізму відіграє Європейський суд з прав людини. Рішення останнього містять правові позиції та світоглядні орієнтири для вирішення виборчих спорів. Так, зокрема, при розв'язанні останніх слід враховувати право особи на справедливий суд, свободу вираження думки, заборону дискримінації і інші стандарти (принципи) вирішення виборчих спорів.

При дослідженні практики національних судів відзначимо, що останні далеко не завжди дотримуються вимог, що визначені європейським співтовариством, а правові позиції Верховного суду не відповідають вимогам, що закріплені у Конвенції. Вважаємо, що оцінюючи рішення ЄСПЛ та імплементуючи останні в українську правозастосовну практику, механізм вирішення спорів буде більш дієвим, а демократичні цінності матимуть реальний захист.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.
3. Протокол №1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text.
4. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Намат Алієв проти Азербайджану» (Case of Namat Aliyev v. Azerbaijan). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-98187>.
5. Доповідь з питань скасування результатів виборів (Report on the Cancellation of Election Results). URL: [http://www.venice.coe.int/docs/2009/CDL-AD\(2009\)054-e.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/2009/CDL-AD(2009)054-e.pdf).
6. Постанова Пленуму ВАСУ № 9 від 12.09.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009760-14>.
7. Ухвала від 25.03.2019 № 644/2174/19, Орджонікідзевський районний суд м. Харкова. URL: [https://verdictum-pro.ligazakon.net/document/80702987?q=\(644%2F2174%2F19\)](https://verdictum-pro.ligazakon.net/document/80702987?q=(644%2F2174%2F19)).
8. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Scordino v. Italy». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-171898>.
9. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «GREGAČEVIĆ v. CROATIA». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-112090%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-112090%22]}).
10. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ibrahim and others v. The United Kingdom». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-187636>.
11. Постанова Одеського апеляційного суду від 19.11.2019 року. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/86110068>.
12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Doran v. Ireland». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001-183980>.
13. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Петков та інші проти Болгарії» (Case of Petkov and others v. Bulgaria). URL: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=petkov>.
14. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Сілвер та інші проти Сполученого Королівства» (Case of Silver and others v. The United Kingdom). URL: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=silver%20%7C%20others>.
15. Огляд судової практики з розгляду спорів щодо виборів та виборчих правопорушень в Україні. URL: <https://nsj.gov.ua/files/1590748254IFES-Ukraine-Overview-of-court-practices-on-election-dispute-resolution-v1-Ukr.pdf>.
16. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «KÖNIG v. GERMANY». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57512%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57512%22]}).
17. Барабаш Ю. Вирішення виборчих спорів: Підручник. URL: ifes-ukraine-election-dispute-resolution-v1-2023-10-24-ukr.pdf.
18. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «GLIMMERVEEN and HAGENBEEK v. The Netherlands». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-74187%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-74187%22]}).
19. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «MAGYAR KÉTFARKÚ KUTYA PÁRT v. HUNGARY». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%22201/17%22\],%22itemid%22:\[%22001-200657%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22201/17%22],%22itemid%22:[%22001-200657%22]}).
20. Постанова Верховного Суду від 10.03.2019 року по справі № 855/64/19. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/80332810>.

21. Постанова Верховного Суду по справі № 855/63/19 від 10.03.2019 року. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/80347755>.
22. Постанова Верховного Суду по справі № 855/52/19 від 25 лютого 2019 року. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/80109642>.
23. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Paschalidis, Koutmeridis та Zaharakis проти Греції». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-192553%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-192553%22]}).
24. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «YUMAK AND SADAK v. TURKEY». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-87363%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-87363%22]}).
25. Постанова Верховного Суду у справі № 855/11/19. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/79504109>.